

¹Василь Фенцур, ²Валентин Пагор

¹Генеральний директор

Національного історико-архітектурного
заповідника «Кам'янець», м. Кам'янець-Подільський

e-mail: niazkamenec@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-1921-7213

²Науковий співробітник

Національного історико-архітектурного
заповідника «Кам'янець», м. Кам'янець-Подільський

e-mail: pahorww@gmail.com,

ORCID: 0000-0002-8064-3529

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РЕВАЛОРИЗАЦІЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ВЕРХНЬОЇ ПОЛЬСЬКОЇ БРАМИ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

PRESERVATION AND REVALUATION OF DEFENSIVE FORTRESSES OF THE UPPER POLISH GATE IN KAMIANETS-PODILSKYI

© Фенцур В.В., Пагор В.В. 2022

DOI: <https://doi.org/10.23939/fortifications2022.17.038>

У дослідженні розкрито історико-культурне значення, збереження та ревалоризацію комплексу оборонних споруд Верхньої Польської брами в Кам'янці-Подільському. Висвітлено історію комплексу, який сформувався впродовж XVI-XVII ст. і включає Кушнірську башту з Вітряною брамою, Турецькі бастіони, міські оборонні мури і квадратну башту литовського періоду, яка була розчищена впродовж останніх років.

Наукова новизна полягає в тому, що у дослідженні вперше зроблена спроба комплексно окреслити віхи історії північного оборонного вузла Старого міста Кам'янця-Подільського. Хронологічно простежено будівельну еволюцію фортифікаційних споруд, розкрито історію пристосування та проведення ремонтно-реставраційних робіт. Основна увага зосереджена на збереженні та ревалоризації об'єктів архітектури, як засобу підвищення історикокультурного потенціалу та інвестиційної привабливості комплексу.

Джерельною базою дослідження стала значна кількість історико-топографічних планів міста, результати натурних обстежень, писемні джерела, в тому числі матеріали архівів. Проаналізовано українську та польську історіографію з метою цілісного висвітлення поставленого завдання, яке полягає у тому щоб комплексно дослідити історію, заходи збереження та перспективи ревалоризації оборонних укріплень Верхньої Польської брами в Кам'янці-Подільському.

Ключові слова: Вітряна брама, Кам'янець-Подільський, Кушнірська башта, Литовська башта, Міські мури, пам'ятка, реставрація, Турецькі бастіони.

Постановка проблеми

Збереження пам'яток історії і культури потребує проведення комплексних досліджень і заходів, адже фізична схоронність пам'яток забезпечується їх реставрацією, а моральна – включенням в культурне життя і туристичну інфраструктуру. Одним з таких потенційно важливих об'єктів туристичної інфраструктури Кам'янця-Подільського є комплекс оборонних споруд Верхньої Польської брами. Розташований він північно-західній частині плато Старого міста. Комплекс отримав

відповідну назву на відміну від комплексу Нижньої Польської брами, який розташований в каньйоні р. Смотрич. Він захищав в'їзд у верхній частині Старого міста і включав Кушнірську (Стефана Баторія) башту з Вітряною брамою, Турецькі bastiони, міські оборонні мури і квадратну башту (Литовську), яка була розкрита в 2019-2020 р. Всі пам'ятки мають багату історію та виразну оборонну архітектуру. Для сучасного використання комплексу важливим є відбір пам'ятки для функціонального призначення шляхом ґрунтового історико-архітектурного дослідження об'єкту і проведення ремонтно-реставраційних робіт з відповідним пристосуванням.

Простежити планування та конструктивні особливості комплексу можливо завдяки бібліографічним та іконографічним джерелам. **Історичні дослідження** були започатковані Ю. Ролле, М. Сементовським, О. Прусевичем, Ю. Сіцінським, Т. Новаком. У кінці 1940-х рр. розпочалося історико-архітектурне вивчення пам'яток, яке проводили П. Юрченко, Т. Будянська, Г. Логвин, Ю. Нельговський, Є. Пламеницька та ін. Особливістю більшості досліджень було те, що пам'ятки вивчалися окремо і на сьогодні відсутній погляд на функціонування цих об'єктів як єдиного оборонного колесу Верхньої Польської брами. Тому, використовуючи загальнонаукові та конкретно-історичні **методи** дослідження, поставлено за **мету** дослідити історію, заходи збереження та перспективи ревалоризації оборонних укріплень Верхньої Польської брами, як єдиного оборонного комплексу.

Історія та архітектура оборонного комплексу

Центральне місце в системі фортифікацій Верхньої брами займає Кушнірська башта, яка збудована в 1585 р. під час правління польського короля Стефана Баторія на місці старої міської брами. Виявлені у Львові архівні документи 1565-1566 рр. вказують, що башту збудували за кошти «шарварку» – дорожнього збору з кам'янецьких купців. Мулярські роботи виконала артіль під керівництвом майстра мулярів («magistro muratorum») Адама. Будівництво здійснювалось під наглядом начальника кам'янецьких фортифікацій Матвія Галичанина і за ймовірної участі військового інженера та королівського архітектора Рудольфіно де Камеріно. Оскільки участь у будівництві та подальшому утриманні башти приймав ремісничий цех кушнірів, то за нею закріпилась назва «Кушнірська». Башта в плані була підковоподібна, мала п'ять ярусів і завершувалась двонаметовим дахом. З двох сторін до неї підходили міські оборонні мури з галереями. З західного боку в них були влаштовані високі стрільчасті ворота. Поява в цьому місці потужної артилерійської башти була продиктована необхідністю захисту головного в'їзду в місто та фланкуванням протилежного берега каньйону.

Постає запитання, яким було первісне призначення оборонного комплексу Верхньої Польської брами? Відповідь знаходимо в дослідженнях Ю.Ролле, який вказував: «Башта Баторія і ряд реконструйованих укріплень у XVIII ст. мали велике оборонне значення, адже обстрілювали протилежний берег і були головним серед bastiонів побудованих на східній стороні. Турки добре розуміли значення цього місця і тому зразу після захоплення міста укріпили його, використавши для цього камінь з монастиря домініканок» (Rolle, 1880, s.22).

Переважає більшість будівельних періодів Верхньої Польської брами залишилась без точних дат. На першому з відомих історичних планів облоги Кам'янця-Подільського 1633 р. схематично зображено Кушнірську башту та одноповерхову споруду – палац Потоцьких (Сецинский, 1895, с.66). У 1643 р. власники пожертвували палац католицькому ордену домініканок, які розпочали реконструкцію палацу під кляштор. Роботи практично були завершені, але в серпні 1672 р. Кам'янець-Подільський захопили турки (Сіцінський, 1994). Наочним свідченням того, що Турецькі bastiони первісно були палацом є білокам'яні обрамлення дверей та вікон південно-східного фасаду. Вірогідно, що це вирішення оздоблення вікон та порталів дверей прикрашало зруйнований під час турецької періоду південно-східний фасад кляштору.

План міста 1673-1679 рр. авторства К.Томашевича (Рис.1) має важливу архітектурознавчу цінність для дослідження комплексу Верхньої Польської брами. В експлікації плану Кушнірська башта позначена як «Велика порожня башта Стефана Короля – Житниця». Мідьорит наочно ілюструє первісний дах Кушнірської башти, який враховуючи підковоподібну в плані форму башти, мав

своєрідну «рогату форму». Частково змінену форму даху у вигляді двох конусів зафіксував і план міста 1684 р. авторства Якуба де Рубенса. Башта мала бійниці двох типів: із розширеними назовні щокими і зовнішніми білокам'яними обрамленнями. Короткий опис з експлікацією плану К.Томашевича також характеризує основні будівлі та оборонні споруди міста. Подано узагальнену архітектурну характеристику кляштору. Вежа-кам'яниця за архітектурними параметрами двохповерхова, прямокутна в плані зі зворотнім ухилом даху та великими вікнами, які пропорційні бійницям Кушнірської башти (Пламєницька, 1996, с.100).

Рис. 1. Фрагмент плану Кам'янець (авт. Кипріяномашевич, 1673-1679 рр.)

Кардинальна зміна характеру комплексу оборонних споруд Верхньої Польської брами відбулася під час османського періоду (1672-1699 рр.) (Петров, 2002; Петров, 2001). Розташований в північно-західній частині міста комплекс захищав один із в'їздів до міста, до якого вела дорога від Нижньої брами. Дислокацію захисників північної частини міста подає Станіслав Маковецький в «Реляції 1672 р.», який вказував на те, що при Кушнірській башті знаходився підрозділ Самуеля Яцковського та Єжи Скажинського. В результаті обстрілу турецької артилерії, північні оборонні укріплення міста, показали низьку ефективність оборони і частково були пошкоджені (Nowak, 1973; Nowak, 1996). У XVII ст. для створення ефективної оборони міста, флангового захисту ділянки дороги, що підіймалась від Польської брами та для контролю північної частини каньйону Смотрича і його високого протилежного берега французькими інженерами, які були на службі у османів, були пристосовані приміщення кам'яниці кляштору дівичь домініканок для розміщення артилерії (Rolle, 1880, S.13). Було розібрано верхні поверхи менш ушкоджені південної частини кляштору і влаштовано земляну засипку поверх збережених склепінчастих камер нижнього поверху. Новоутвореній в такий спосіб споруді надали прямокутну форму. Результатом модернізації стало довготривале оборонне укріплення, масивна артилерійська платформа з верхньою бойовою площадкою, з дерев'яно-земляними брустверами та гарматними амбразурами. Що стосується типу фортифікаційної споруди, очевидно, що форма укріплення не в повній мірі відповідала класичній бастионній структурі (Бастион, 1890-1907).

Після зміни політичної ситуації Кам'янець набуває особливого стратегічного значення. До його перебудови залучають знаних європейських фортифікаторів. План міста 1706 р. фіксує оборонні

укріплення із з'ясуванням їхнього військового призначення та дає уяву про конфігурацію споруд. В легенді до плану визначено тим вище згаданої пам'ятки як батарея.

У 1707-1713 рр. інженер-фортифікатор Анджей Гловер провів модернізацію Турецьких бастионів (Krol-Mazur, 2008. s.164.). Ремонтні роботи він здійснював разом з майором артилерії Боннлеве, комендантами фортеці генералами Вільгельмом Раппе, Єжи Баришем та генералом Робертом Тапареллі. Анджей Гловер планував спорудити ще 3 подібні батареї для посилення обороноздатності міста, але проект реалізувати не вдалося (Janczykowski, 2005; Janczykowski, 2000).

На плані міста 1713 р. Бенедикта Ренадра Турецькі бастиони мають назву «Batterie et magazin de la Vierge» (Батарея і склад Діви Марії), а Кушнірська башта – «Башта Баторія» (Пламеницька, 2013). Під назвою «Батарея св. Марії» вище згадану пам'ятку нанесено на план міста 1735 р., який намалював Ян де Вітте (Рис.2). Натомість незавершені оборонні мури східніше Кушнірської башти іменовано «Мурами короля С. Баторія». Привертає увагу також те, що Мури короля С.Баторія існували на місці сучасних Казарм фортеці.

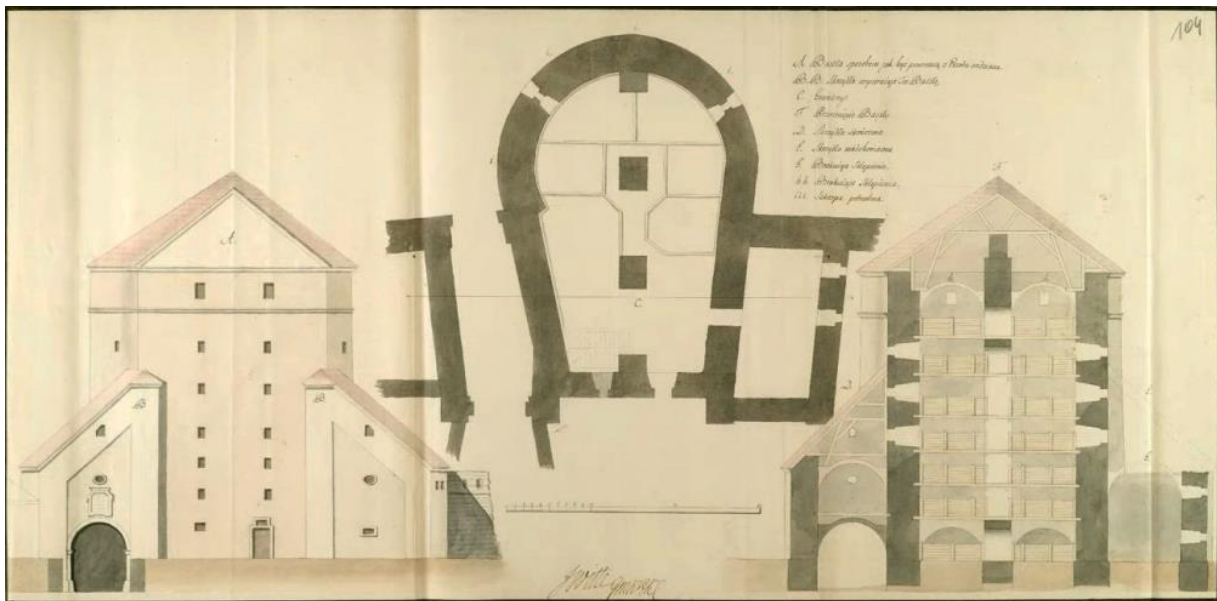

Рис. 2. Фрагмент плану Кам'яця (авт. Ян де Вітте, 1735 р.)

Наслідком інтенсивного розвитку вогнепальної зброї та засобів ведення бойових дій була модернізація системи укріплень Верхньої Польської брами у 1740 рр. В 1750-х рр. відбувається перебудова укріплення шведським фортифікатором Крістіаном Дальке, який змінив парапети на муровані бруствери Турецького бастиону. Зовнішні мури кляштору було потовщено прибудовою ззовні потужної аркади, над якою влаштовано парапети з бійницями. Так з'являється ще одна назва пам'ятки «форти Дальке». Проведені роботи Крістіаном Дальке зафіксував план Кам'яця 1761 р. Показано масштабні реконструкції, чітка локалізація оборонних укріплень зі з'ясуванням їхнього військового призначення засвідчує час зведення цих споруд. В експлікації до плану вказано: «Батарея св. Марії, під якою Головний склад пороху в 1751 р. побудований». Рената Круль-Мазур припускає, що К. Дальке міг збудувати мури, які з'єднують Турецький бастион з Польською брамою (Krol-Mazur, 2008. s.170). Натомість Юхим Сіцінський вказував, що у 1761-1762 рр. будівельні роботи провів Стефан Маковецький, який разом з «майстром мулярським» Яковом Зехером збудував стіну від Вітряної брами

до Польської брами (Сецинский, 1895, с.100). Свідченням проведених будівельних робіт була пам'ятна чавунна дошка на стіні Турецький бастионів з написом: «В царювання найяснішого Августа III, короля Польського, великого князя Литовського, спадкоємця Саксонського, Йосиф Потоцький, каштелян Краківський, головнокомандуючий військами, справу цю розпочав, а після його смерті, син Станіслав Потоцький, воєвода Київський, керуючись похвальним прикладом батька і любов'ю до вітчизни, справу цю завершив при посередництві Дальке, полковника коронної артилерії і начальника інженерів в 1753 році» (Гульдман, 1901, с.241).

В 1770-1780 роках за проектом і під керівництвом тодішнього коменданта фортеці, архітектора Яна де Вітте відбулась перебудова Кушнірської башти з влаштуванням двох верхніх ярусів і нового двосхилого даху. До східного і західного фасадів прибудували прямокутні в плані двоярусні об'єми. Західний об'єм був надбудований над давніми воротами і в ньому влаштований широкий арковий проїзд (Рис.3).

Рис.3. Кушнірська башта (креслення архітектора Яна де Вітте, XVIII ст.)

У XVIII ст. Турецькі бастиони називали «Панянським ронделем», а Кушнірську башту «Провіантська» (Старенький, 2013). Це засвідчують тогочасні кресленики та рапорт військового архітектора С. Завадського 1791 р. В рапорті вказано: «Рондель Панянський давній названий фундушем Його Світлості Юзефа Потоцького каштеляна Краківського неподалік від башти Провіантської знаходиться, на 12 бійниць, з яких 4 цілять у рів на північ для анфілювання яру від під'їзду до Польської Брами, а інші – на рів до тієї брами Замкової. Рондель цей має 4 арки з виступом пілонів на 4 лікті, притулених без виїмки штраф до старого муру, через що [вони] сильно повідставали і у випадку атаки ворог ці пілони з вимуруванням над ними парапетом, в якому бійниці, зможе легко позбавити» (Пламеницька, 2012, с.425).

Перше зображення Турецького бастиону у вигляді прямокутного в плані укріплення зустрічаємо на гравюрі Єлисея Кошкіна 1794 р. Художник намагався об'єктивно відтворити Турецькі бастиони з примикаючим оборонним муром та Кушнірську башту. Бастиони подані як фортифікаційні споруди які відповідали вимогам часу. Вони відтворені у вигляді масивного, прямокутного в плані оборонного укріплення з бійницями на верхньому ярусі, які призначалися для великокаліберних далекобійних гармат. Площадку батареї з заходу, півночі та півдня обмежували парапети з гарматними бійницями. Споруда мала довжину 36 м та висоту 11 м з північного боку. Основна частина укріплення збереглася дотепер, замикаючи потужну північну оборонну лінію острова.

Графічне зображення укріплень Верхньої Польської брами станом на 1794 р. подано у виданні Види польських міст і пам'яток архітектури із графічної колекції бібліотеки Павліковських у Львові (Majdowski, 1994).

У 1793 р. Кам'янець, разом із Поділлям, увійшов до складу Російської імперії. Оборонні укріплення північної частини міста знаходились у розпорядженні військового гарнізону. В цей період відбулася одна з найбільших реконструкцій. Були перебудовані уже існуючі споруди та зведені нові для забезпечення гарнізону військовою амуніцією та провіантом. З внутрішнього боку давнього муру, який примикає до бастиону, було споруджено 7 невеликих приміщень (Данілов, 1993).

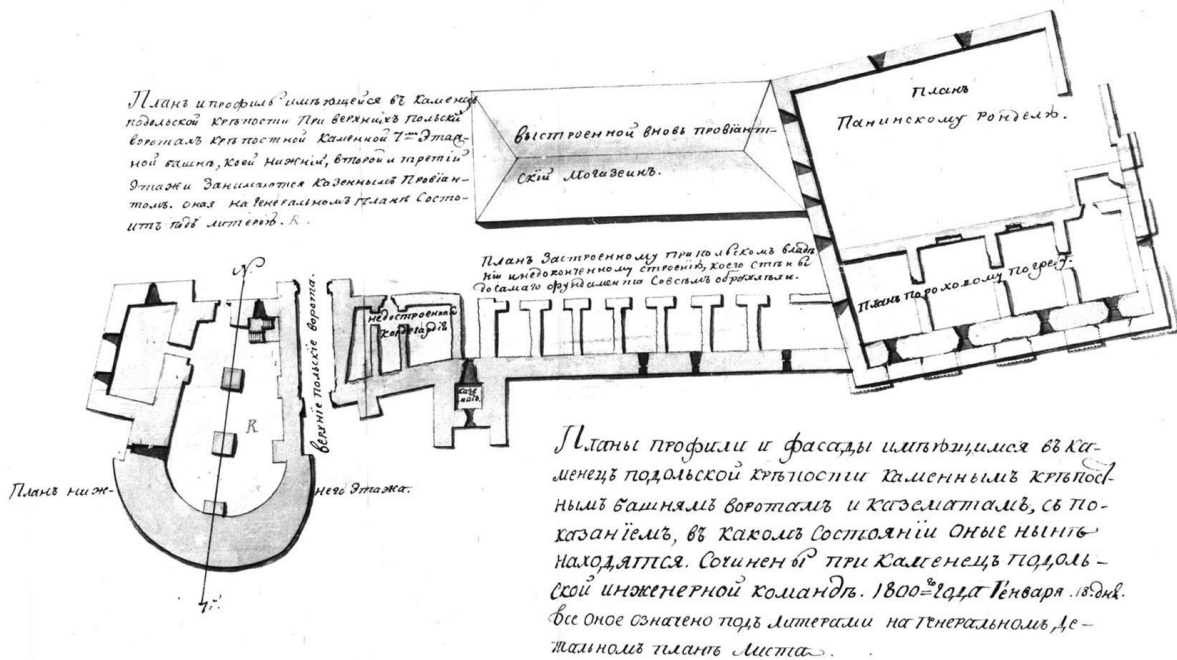

Рис. 4. Турецькі бастиони та Кушнірська башта за креслеником 1800 р.

Конфігурацію, планування та використання тогочасних споруд комплексу Верхньої Польської брами найкраще передають історичні плани 1800, 1805 та 1806 рр. (Рис.4) (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Фотокопія креслення план міста 1805 р.). Вказані плани доповнюють креслення та профілі розрізів виконані у збільшеному масштабі. Складений під час реконструкції укріплень план міста 1806 р. в додатках містить креслення «Паняньського порохового погребу» (позначено літерою «S») (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Інв.№ 160/2). У ХІХ ст. каземат використовувався як казенний кам'яний погреб в якому зберігався порох (Фонди НІАЗ «Кам'янець», інв.№ 163/1-2). Для запобігання руйнації в нижньому ярусі були перебудовані кам'яні склепіння, влаштовано 4 вентиляційні канали (Данілов, 1993). В свою чергу, нижні яруси Кушнірської башти використовували для зберігання провіанту, поряд знаходилася недобудована корергардія, а в башті литовського періоду влаштували каземат.

Проблеми збереження, ремонтно-реставраційні роботи та перспективи ревалоризації комплексу

Матеріали Державного архіву Хмельницької області, які стосуються Кушнірської башти, відносяться до ХІХ ст. Вони інформують здебільшого про використання споруди та ремонтні роботи. Відомо, що оборонні укріплення північної частини міста тоді знаходились у розпорядженні військового гарнізону. В 1859 р. командир Кам'янець-Подільського внутрішнього гарнізонного батальйону звернувся з проханням полагодити дах на цейхгаузі. У рапорті описано технічний стан Кушнірської башти: «1. Підлога на верхньому поверсі в аварійному стані, а також крокви, деякі навіть проламалися і небезпечні; 2. Всі вікна та двері старі і необхідно влаштувати нові; 3. Сходи теж старі; 4. Брусків залізні стяжки стін на верхньому поверсі від часу поржавіли, через що один з них розламався;

5. Необхідно для запобігання потрапляння вологи на верхньому поверсі влаштувати перекриття; 6. При вході в вежу потрібно облаштувати новий майданчик; 7. У коморі, де знаходиться архів батальйону, необхідно підлогу викласти цеглою і переробити дах» (ДАХО, ф.33. оп.1, спр. 812, арк.11-14.). Для того, щоб можна було надалі використовувати споруду, дах башти перекрили гонтом.

У 1863 р. створена спеціальна комісія із представників міської влади, яка займалася розширенням ринкової площі. Члени комісії не вагаючись винесли рішення знести башту і за рахунок цього розширити «обжорний ряд», влаштувавши столи для торгівлі рибою і гарячою їжею. Справа була надіслана в Санкт-Петербург, а звітти прийшла відповідь: «...імператор запропонував дозволити розбір стіни біля семиповерхової вежі» (ДАХО, ф. 227, оп.1, спр. 10050, арк.20).

Але через три роки вежа знову виявилася під загрозою знесення. Цього разу в губернській канцелярії розглядалося питання про розширення в'їзду в місто через Вітряну браму. Губернському архітектору було доручено розробити пропозиції. В результаті, 28 лютого 1867 р. був підготовлений акт технічного стану підписаний міським архітектором, гласним міської думи і міським поліцмейстером. До акту додавалися креслення семиповерхової вежі, на яких ділянки що виділенні тушшю, призначалися знесенню, а саме: Кушнірська башта, Вітряна брама, будівля поліції. Як тільки розпочалися підготовчі роботи, до губернської канцелярії надійшов лист від купця Першої гільдії Ілька Акселеруда, який зголосився власним коштом розібрати Кушнірську башту, очистити ділянку від будівельного сміття і розробити планування території з умовою, що йому передадуть весь камінь для технічних потреб. На щастя башту вдалося зберегти (Рис. 5) (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Дроздовская, 1980, акр.4).

Рис. 5. Вид на місто та втрачені оборонні мури які примикали до Кушнірської башти (фото XIX ст.)

Дослідник історії Поділля Юзеф Антоній Ролле стверджує, що Кушнірська башта була збережена завдяки тому, що цар Микола, прихильник короля Баторія, наказав особливим

розпорядженням зберегти цей об'єкт оборонної архітектури, тільки цим можна пояснити, що її досі не розібрали, як раніше зробили з Польською брамою.

У 1868 р. в результаті буревію втрачено дах Кушнірської башти. В тому ж році міським архітектором Антоновичем були підготовлені креслення та кошторисна документація на ремонт даху. Проте, міська дума кошти не виділяла і станом на 1870 р. ремонтні роботи так і не були проведені.

На поч. XX ст. ділянку мурів з західного боку біля Вітряної брами розібрали і влаштували широкий проїзд. (Рис. 6).

Рис. 6. Поштова листівка з видом на Турецькі bastiони (кін. XIX – поч. XX ст.)

Тривалий час Кушнірська башта залишалася в незадовільному стані, а ремонтні роботи не проводилися. У 1928 р. Постановою РНК УСРР Кушнірська башта включена в державний перелік пам'яток архітектури. Постанова гласила: «Замок-фортецю в м. Кам'янці-Подільському в межах старовинних його стін і земляних валів, з усіма старовинними фортечними спорудами, польською брамою, руською брамою і вежею Стефана Баторія оголосити за державний історико-культурний заповідник і передати його з усім майном, що має історико-культурне значення, у відання Народного комісаріату освіти УСРР» (Якименко, 1970).

У 1935 р. в Кам'янці-Подільському було організовано державний заповідник, а наступного року директором заповідника був складений дефектний акт на ремонтно-реставраційні роботи замкових стін та башт міста. Актом передбачався капітальний ремонт даху над Вітряною брамою та частковий ремонт «металевого даху над баштою» (ДАХО, ф. 731, оп.1, спр. 111, арк.26.). Проте, в 1930-х рр. реставрацію Кушнірської башти провести також не вдалося. Акт обстеження пам'яток архітектури міста складений після визволення міста від окупантів зафіксував: «Башта збереглася в тому ж вигляді, за виключенням внутрішніх перекриттів і частково стін. Із архітектурних деталей збереглися декілька поясів та меморіальна дошка XVIII ст. з датою реставрації. Пам'ятка представляє собою цінність як фортифікаційна споруда XVI ст. В даний час пам'ятка не використовується» (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Інв.№208). З 1959 р. Кушнірська башта орендувалася міською типографією, а в 1986-1991 рр. – виробничим підприємством УТОГ (Жариков, ред., 1986). Турецькі bastiони також використовувалися за господарським призначенням під склади. У повоєнні роки в у брустверах добре читалися чотири гарматні бійниці. Це зафіксували перші обміри пам'ятки проведені у 1949 р.

архітектором Михайловою. Консерваційні роботи проводилися в 1965-1966 рр. Було здійснено розчистку території пам'ятки від самосійної рослинності, влаштовано ґрунтову засипку, здійснено ремонт кам'яної кладки стін та бійниць бастионів. Тоді ж в кінці 1950-х – на поч. 1960-х рр. проведена перша черга ремонтно-реставраційних робіт Кушнірської башти (арх. М. Дзядик, Г. Юрчук).

У 1963 р. об'єкти під назвою «Турецькі бастиони, 17 ст.» та «Кушнірська башта, XVI ст.» занесено в Список пам'яників архітектури, що перебувають під охороною держави.

З кінця 1970-х рр. Турецькі бастиони перебувають в оперативному управлінні Заповідника та використовується для екскурсійного показу. У 1990 р. на пам'ятку розпочато виготовлення науково-дослідної та проектної документації УСНРП «Укрзахідпроектреставрація». Підготовлено попередні роботи та фотограмметричні обміри. В подальшому, через відсутність фінансування, проектна документація не розроблялася.

У 2009 р. студенти Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури розробили проектні пропозиції пристосування Турецьких бастионів (приміщення та верхню площадку під кафе-бар з оглядовим майданчиком). В 2017 р. регіональним відділенням Фонду державного майна України по Хмельницькій області укладено договір оренди індивідуального майна з приватним підприємством «ОВД-1» з метою пристосування пам'ятки під кафе. В свою чергу Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» уклав охоронний договір з користувачем на пам'ятку, в якому визначено перелік робіт необхідних для забезпечення збереження та пристосування об'єкта культурної спадщини і підготував відповідні пропозиції з необхідними графічними матеріалами.

Для забезпечення збереження охорони та використання об'єктів культурної спадщини міста на протязі останніх років розроблена «Перспективна програма розвитку Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» на 2008-2013 роки», затверджена рішенням сесії міської ради № 11 від 20.11.2007 року (відкоригована на 2013-2020 роки). На жаль, програма була реалізована в незначних обсягах (біля 5% від запланованих потреб).

У 2020 р. на замовлення НІАЗ «Кам'янець» Кам'янець-Подільська археологічна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (керівник – кандидат історичних наук Павло Нечитайло) виконала археологічні дослідження башти литовського періоду. В ході досліджень встановлено розміри башти – 7,6 x 8,3 м. Розчищено нижній ярус та вхід з білокам'яним обрамленням. За писемними джерелами та в результаті розкриття було встановлено, що первісно башта була двоярусна, закритого типу, а нижній ярус був глухий. Північна стіна укріплена потужними контрфорсами висотою до 5 м та прорізана бійницею. Також виявлено кам'яні п'яти склепіння втраченого другого ярусу та кам'яне мощення нижнього ярусу башти. Одночасно з проведенням археологічних досліджень було виконано підтримуючий поточний ремонт кладки стін мурів бастионів та влаштовано консерваційний дах над баштою литовського періоду.

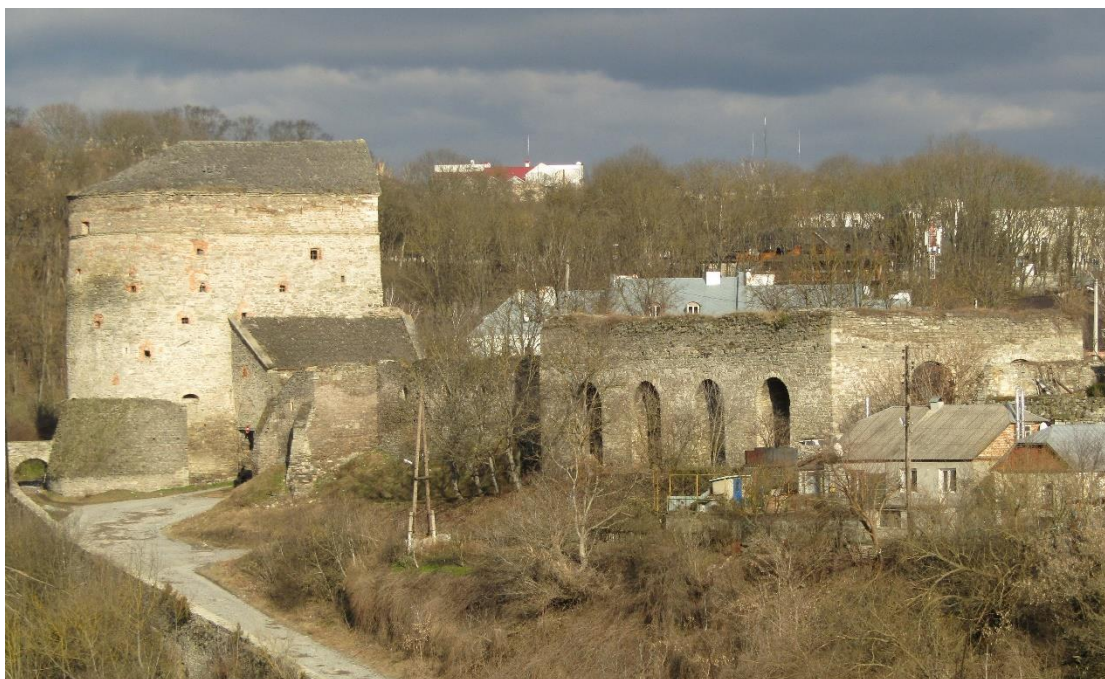

Рис. 7. Сучасний вид на Кушнірську башту і Турецькі бастиони (2021 р., фото В.Пагора)

Для виконання робіт з ліквідації аварійного стану пам'ятки «Кушнірська башта XVI ст.» розроблена проектно-кошторисна документація. Вартість таких робіт складає біля 6 млн. грн. Стан конструкції Кушнірської башти визначений як непридатний для експлуатації, а стан окремих конструктивних елементів – перекриття та дахів як аварійний. Зокрема, повністю втрачені перекриття ярусів та внутрішні сходи, практично втрачено дах над основним об'ємом, в аварійному стані дахи прибудов, зовні вивітрена кам'яна кладка стін.

На сьогодні технічний стан Турецьких бастионів, оборонного муру та башти є незадовільним, а в окремих ділянках аварійний і потребує реставраційно-ремонтних робіт (Рис. 7). Крім цього на території бастиону знаходяться втрачені в наземній частині каземати і для їх музеєфікації необхідно виконати археологічні дослідження та консервацію руїн.

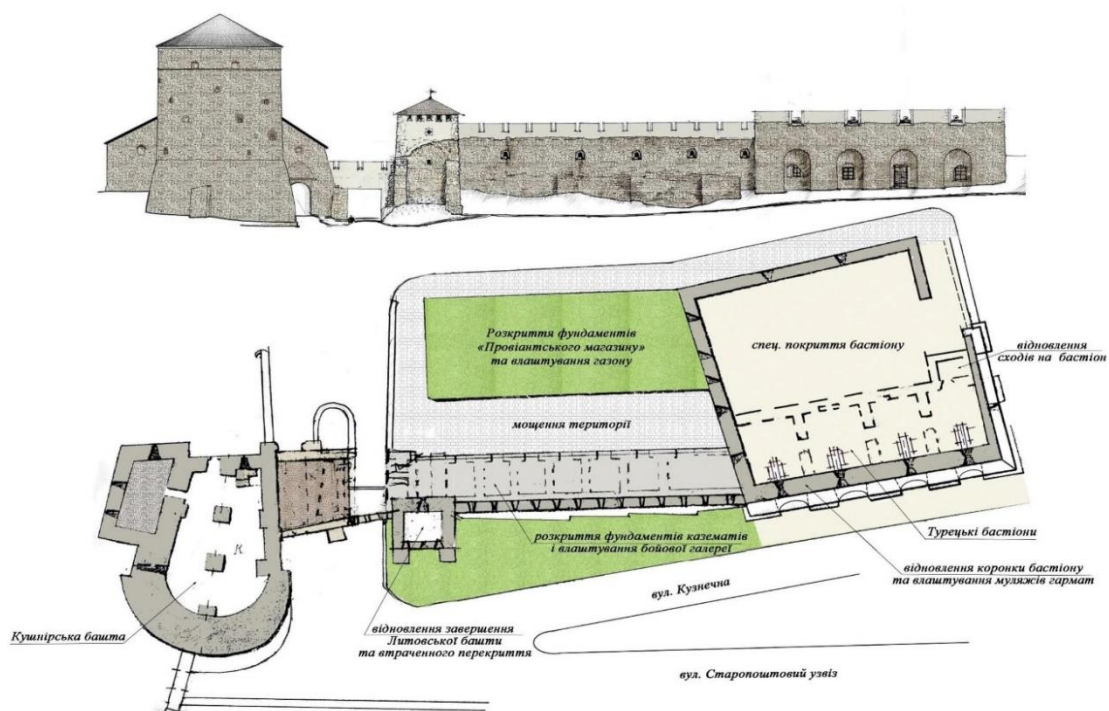

Рис.8. Концепція ревалоризації комплексу Верхньої Польської брами

У 2021 р. в НІАЗ «Кам'янець» підготовлено концепцію ревалоризації комплексу Турецьких бастіонів (Рис. 8). Актуальність проекту обґрунтовується невідкладною потребою у проведенні протиаварійних і ремонтно-реставраційних робіт для збереження Турецьких бастіонів з графічними пропозиціями об'ємно-просторового вирішення відбудови пам'ятки і благоустрою території комплексу. Загальна вартість робіт з реалізації проекту становить біля 12 млн. грн.

Введення нового об'єкта інфраструктури туризму в північній частині Старого міста створить додатковий центр тяжіння для туристів та мешканців міста і стане першим кроком для ревалоризації оборонного комплексу Верхньої Польської брами.

Метою проекту є збереження і раціональне використання пам'ятки архітектури національного значення шляхом реставрації, музеєфікації, пристосування та регенерації території як багатофункціонального культурно-туристичного об'єкта з використанням його під музей фортифікації, заклад громадського харчування з національною кухнею, місцем проведення культурно-мистецьких заходів, екскурсій та огляду панорами на Смотрицький каньйон.

Функціонування Турецьких бастіонів стане відправною точкою для подальшого розвитку пам'яток архітектури Верхньої і Нижньої Польських брам, які перебувають в державній, міській комунальній власності та в орендному використанні. Об'єднання організаційних зусиль і фінансових ресурсів власників та користувачів для використання цих пам'яток може дати швидкий ефективний результат у створенні унікального культурно-туристичного комплексу. Комплексне впорядкування і регенерація територій Верхньої і Нижньої Польських брам створить комплексну зону для проведення культурно-масових заходів регіонального та міжнародного значення (фестивалі військово-історичної реконструкції, повітроплавання, оперного мистецтва і класичної музики, виставок під відкритим небом, ярмарків, майстер-класів тощо). Пропонується пристосувати приміщення бастіону під заклад громадського харчування з відтворенням історичного інтер'єру. НІАЗ «Кам'янець» зможе влаштувати в розчищених приміщеннях башти та казематах експозицію з історії фортифікації міста.

Ревалоризація комплексу оборонних споруд Верхньої Польської брами – це багатофункціональність, можливість для роботи, життя, саморозвитку, відпочинку. Виконання реставраційних і консерваційних робіт дозволить зберегти і відтворити в повній мірі один з головних оборонних вузлів міста для його екскурсійного огляду і подальшої музеєфікації.

Висновки

Таким чином, в будівельній історії фортифікації міста, комплекс споруд Верхньої Польської брами є одним з прикладів логічного завершення стратегічно важливої, на різних етапах, оборонної системи. Пам'ятки відображають декілька періодів в історії середньовічної фортифікації і є одним з найцікавіших оборонних комплексів оборонного зодчества в Україні, які зберегли в повній мірі свою автентичність і домінуюче значення в системі міських укріплень та в забудові північних ділянок Старого міста. Розташований нижче в каньйоні р. Смотрич комплекс оборонних гідротехнічних споруд Нижньої Польської брами підсилює значимість створення на їх базі унікального культурно-туристичного комплексу для проведення тематичних фестивалів з історичної реконструкції, з повітроплавання та інших культурологічних заходів регіонального та міжнародного значення. Важливим фактором, який надає перевагу цьому інвестиційному проекту є те, що дані пам'ятки архітектури мають спільну історію в розвитку та розбудові разом з Республікою Польща та Литвою. Зацікавленість в їх використанні для розвитку інфраструктури туризму з боку підприємців Польщі в останній час зростає. Підтвердженням цього є проведення в травні 2021 р. в Кам'янці-Подільському міжнародної українсько-польської конференції з питань збереження українсько-польської культурної спадщини на Хмельниччині, а критерії, якими володіє пам'ятка, стали визначальними при виборі об'єкта для програми “Велика реставрація”. Тому для успішної реалізації проекту перспективним залишається напрямок подальших архітектурних та археологічних досліджень, які б увійшли в основу проектної документації.

Бібліографія

Акт обстеження пам'яток архітектури м. Кам'янця-Подільського, 1944 р. (Науково-технічний архів. Інв. № 208. 20 арк.), Кам'янець-Подільський, Україна.

Бастион, 1890-1907. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. СПб. (82). С.165-166.

Гульдман, В. К., 1901. *Памятники старины в Подолии: материалы для составления археолог. карты Подол. губернии*. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления.

Данілов, І. В., 1993. Фортифікація Кам'янця-Подільського за планом К. Оппермана 1794 р. *Фортифікація України: матер. міжн. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, С.46-47.

Задорожнюк, А., 2021. «Міські ворота»: місце пам'ятки в історії та топографії Кам'янця-Подільського. *Пам'ятки культури польської спільноти в Україні: проблеми і перспективи збереження: матеріали всеукр. наук.-практ. онлайн конференції з міжнародною участю, м. Кам'янець-Подільський, 27 травня 2021 р.* Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», С.37-41.

Жариков, Н., ред., 1986. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*, Т.4. Киев: Будівельник.

Петров, М.Б., 2001. Оборонні споруди Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. та їх роль на формування історичної топографії міста. *Матеріали IV Буковинської міжн. іст.-краєзн. конф., присвяч. 125-річчю заснування Чернівецького національного університету*. Чернівці, С.360-363.

Петров, М.Б., 2002. *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.

Пламеницька, О., 1996. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673 – 1679 рр.: до проблеми дослідження української ведуги. *Архітектурна спадщина України*, 3. Київ, С.82-105.

Пламеницька, О., 2012. *Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В.

Пламеницька, О., 2013. План Кам'янця-Подільського Бенедикта Ренарда 1713 року в корпусі історичних планів міста. До 300-річчя створення. *Сучасні проблеми досліджень, реставрації та збереження культурної спадщини*, 9. Київ, С.155-168.

Сецинский, Е., 1895a, *Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. Каменецкий уезд. Каменец-Подольский*, Т.ХХІІ.

Сецинский, Е.И., 1895b. *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*. Київ: Тип. С. В. Кульженко.

Сіцінський, Ю.Й., 1994. *Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць*. Кам'янець-Подільський: Подільське братство.

Старенький, І.О., 2013. Бастіонно-батареїні укріплення Кам'янця-Подільського. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», С.156-162.

Ф. 227. *Подільське губернське правління, м. Кам'янець-Подільський Кам'янецького повіту Подільської губернії* (Оп.1. Спр. 10050.) Державний архів Хмельницької області. Хмельницький. Україна.

Ф. 731. *Вербницький запасний магазин, с. Вербка Кам'янецького повіту Подільської губернії*. (Оп.1. Спр. 111.) Державний архів Хмельницької області. Хмельницький. Україна.

Ф. 33. *Подільська губернська шляхова та будівельна комісія*. (Оп.1. Спр. 812.) Державний архів Хмельницької області. Хмельницький. Україна.

Фотокопія креслення план міста, 1805 р. (Науково-технічний архів, 1 арк.) Фонди НІАЗ «Кам'янець», Кам'янець-Подільський, Україна.

Фотокопія креслення Порохової погреб, 1806 г. (Науково-технічний архів, інв.№ 160/2., 1 арк.) Фонди НІАЗ «Кам'янець», Кам'янець-Подільський, Україна.

Фотокопія креслення Пороховой погреб, 1808 г. (Науково-технічний архів, інв.№ 163/1-2., 1 арк.). Фонди НІАЗ «Кам'янець», Кам'янець-Подільський, Україна.

Якименко, О.Н., ред., 1970. Постанова РНК УРСР від 23 березня 1928 р. Про оголошення замку-фортеці в м. Кам'янці-Подільському державний історико-культурним заповідником. *Законодавство про пам'ятки історії та культури*. Київ: Видавництво політичної літератури України, С.241-242.

Janczykowski, J., 2000. O potrzebie badan fortyfikacje Kamienca Podolskiego. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu*, 1, S.309-316.

Janczykowski, J., 2005. Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejow miasta i regionu*. Krakow, 2, pp.421-435.

Krol-Mazur, R., 2008. *Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku*. Krakow: Avalon.

Majdowski, A., red., 1994. *Widoki polskich miast i zabytków architektonicznych ze zbiorów graficznych Biblioteki Pawlikowskich we Lwowie*. Warszawa: NERITON Nakładem Ośrodka Dokumentacji Zabytków.

Nowak, T., 1973. Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. *Studia i materiały do historii wojskowosci*, 19, pp.139-186.

Nowak, T., 1995. Twierdza Kamianiec Podolski w XVIII w. na tle polskiej fortyfikacji na ziemiach zagrożonych najazdami turków i tatar. *Fortyfikacja*, 1, pp.25-29.

Prusiewicz, A.M., 1915. *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*. Kijow: Warszawa: Leon Idzikowski.

Rolle, J., 1880. *Zameczki podolskie na kresach multanskich*. Wyd. 2-e. Warszawa: Gebethnera i Wolffa.

References

Act of inspection of architectural monuments of the city of Kamianets-Podil'skyi, 1944. (Naukovo-tekhnichnyy arkhiv. Inv.№ 208. 20 ark.), Kam"yanets'-Podil's'kyi, Ukrayina. [in Ukrainian]

Bastyon, 1890-1907. Éntsyklopedychesky slovar' Brok-hauza y Efrona: v 86 t. SPb. (82), pp.165-166 [in Russian]

Hul'dman, V. K., 1901. *Ancient monuments in Podolia: materials for archaeologists to compile. Podil cards. provinces. Kamenets-Podol'skyi: Typohrafiya Podol'skoho hubernskoho pravlenyya. [in Russian]*

Danilov, I. V., 1993. Fortification of Kamianets-Podil'skyi according to K. Opperman's plan of 1794. *Fortyfikatsiya Ukrayiny: mater. mizhn. konf. z problem okhorony fortyfikatsiynykh sporud v Ukrayini. Kam"yanets'-Podil's'kyi: Kam"yanets'-Podil's'ka mis'ka drukarnya. pp.46-47. [in Ukrainian]*

Zadorozhnyuk, A., 2021. "City Gate": a landmark in the history and topography of Kamianets-Podil'skyi. *Pam'yatky kul'tury pol's'koyi spil'noty v Ukrayini: problemy i perspektyvy zberezhenyya: materialy vseukr. nauk.-prakt. onlayn konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu, m. Kam"yanets'-Podil's'kyi, 27 travnya 2021 r. Kam"yanets'-Podil's'kyi: TOV «Drukarnya «Ruta», pp.37-41. [in Ukrainian]*

Zharikov, N., red., 1986. *Monuments of urban planning and architecture of the Ukrainian SSR, T. 4. Kiyev: Budivelnik. [in Russian]*

Petrov, M.B., 2001. *Defensive structures of Kamianets-Podil'skyi at the end of the 17th - 18th centuries. and their role in shaping the historical topography of the city. Materialy IV Bukovyns'koyi mizhn. ist.-krayezn. konf., prysvyach. 125-richchyu zasnuvannya Chernivets'koho natsional'noho universytetu. Chernivtsi, pp.360-363. [in Ukrainian]*

Petrov, M.B., 2002. *Historical topography of Kamianets-Podil'skyi at the end of the XVII-XVIII centuries. (Historiography. Sources). Kam"yanets'-Podil's'kyi: Abetka-NOVA. [in Ukrainian]*

Plamenyts'ka, O., 1996. Buildings of Kamianets-Podil'skyi according to K. Tomashevich's copper engraving 1673-1679: to the problem of the study of Ukrainian veduta. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrayiny*, 3. Kyiv, pp.82-105. [in Ukrainian]

Plamenyts'ka, O., 2013. Plan of Kamianets-Podil'skyi Benedikt Renard in 1713 in the corpus of historical plans of the city. *Do 300-richchya stvorennya. Suchasni problemy doslidzhen', restavratsiyi ta zberezhenyya kul'turnoyi spadshchyny*, 9. Kyiv, pp.155-168. [in Ukrainian]

- Setsinskiy, Ye., 1895a, *Historical information about the parishes and churches of the Podolsk diocese. Kamenets county. Kamenetz-Podolsky*, T.XXII. [in Russian]
- Setsinskiy, Ye., 1895b. *City of Kamenetz-Podolsky. Historical description*. Kiïv: Tip. S. V. Kul'zhenko. [in Russian]
- Sitsins'kyy, YU, 1994. *Essays on the historical topography of the city of Kamianets-Podil'skiy and its surroundings*. Kam"yanets'-Podil's'kyy: Podil's'ke bratstvo. [in Ukrainian]
- Staren'kyy, I.O., 2013. Bastion-battery fortifications of Kamianets-Podil'skiy. *Arkheolohiya i fortyfikatsiya Seredn'oho Podnistrov"ya: zb. mater. III vseukr. nauk.-prakt. konf. Kam"yanets'-Podil's'kyy: PP «Medobory-2006*, S.156-162. [in Ukrainian]
- F. 227. *Podilsk provincial board, Kamianets-Podil'skiy town of Kamianetsk district, Podilsk province* (Op.1. Spr. 10050.) Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti. Khmel'nyts'kyy. Ukrayina. [in Russian]
- F. 731. *Verbytsky spare shop, p. Verbka of the Kamianetskoy district of the Podilsk province*. (Op.1. Spr. 111.) Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti. Khmel'nyts'kyy. Ukrayina. [in Russian]
- F.33. *Podilsk Provincial Road and Construction Commission*. (Op.1. Spr. 812.). Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti. Khmel'nyts'kyy. Ukrayina. [in Russian]
- Photocopy of a drawing of a city plan*, 1805 r. (Naukovo-tekhnichnyy arkhiv, 1 ark.) Fondy NIAZ «Kam"yanets'», Kam"yanets'-Podil's'kyy, Ukrayina. [in Russian]
- Photocopy of a drawing of the Powder Cellar*, 1806 r. (Naukovo-tekhnichnyy arkhiv, inv.№ 160/2., 1 ark.) Fondy NIAZ «Kam"yanets'», Kam"yanets'-Podil's'kyy, Ukrayina. [in Russian]
- Photocopy of a drawing of the Powder Cellar*, 1806 r. (Naukovo-tekhnichnyy arkhiv, inv.№ 163/1-2., 1 ark.) Fondy NIAZ «Kam"yanets'», Kam"yanets'-Podil's'kyy, Ukrayina. [in Russian]
- Photocopy of the drawing of the Powder Cellar*, 1808 r. (Naukovo-tekhnichnyy arkhiv, inv.№ 163/1-2., 1 ark.) Fondy NIAZ «Kam"yanets'», Kam"yanets'-Podil's'kyy, Ukrayina. [in Russian]
- Yakymenko, O.N., red., 1970. Resolution of the Supreme Court of the Ukrainian SSR dated March 23, 1928 "On the announcement of a castle-fortress in Kamianets-Podil'skiy state historical and cultural reserve". *Zakonodavstvo pro pam'yatky istoriyi ta kul'tury*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoyi literatury Ukrayiny, S.241-242. [in Ukrainian]

¹Vasul Fentsur, ²Valentyn Pahor

¹CEO, National Historical and Architectural Preserve «Kamyanets», Kamianets-Podilskyi
email: niazkamenec@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1921-7213

²Researcher, National Historical and Architectural Preserve «Kamyanets», Kamianets-Podilskyi
email: pahorww@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8064-3529

PRESERVATION AND REVALUATION OF DEFENSIVE FORTRESSES OF THE UPPER POLISH GATE IN KAMIANETS-PODILSKYI

© Fentsur V., Pahor V., 2022

The study reveals the historical and cultural significance, preservation and revaluation of the complex of fortifications of the Upper Polish Gate in Kamianets-Podilskyi. The history of the complex, which was formed during the XVI-XVII centuries and includes the Kushnir Tower, the Wind Gate, the Turkish Bastions, the city's defensive walls, the Lithuanian Tower. The scientific novelty is that for the first time an attempt was made to comprehensively outline the milestones in the history of the northern defensive hub of the Old Town of Kamianets-Podilskyi. The construction evolution of fortifications is traced chronologically, the history of adaptation and repair and restoration works is revealed. The main focus is on the preservation and revaluation of architectural objects as a means of increasing the historical and cultural potential and investment attractiveness of the complex. The source base of the study was a significant number of historical and topographical plans of the city, the results of field surveys, written sources, including archive materials. Ukrainian and Polish historiography are analyzed in order to comprehensively cover the task, which is to comprehensively study the history, conservation measures and prospects for the revaluation of the defensive fortifications of the Upper Polish Gate in Kamianets-Podilskyi.

Key words: Wind Gate, Kamianets-Podilskyi, Kushnir Tower, Lithuanian Tower, City Walls, monument, restoration, Turkish bastions.